

Кінбурн: перспективи успішного розвитку

(нотатки до соціально-економічного обґрунтування сталого розвитку
Кінбурнського національного природного парку)

Вступ

Колись ця смужка землі вважалася божественною. Легенди розповідають про величний храм богині землеробства та родючості Деметри, про священний гай богині чаклунів і привидів Гекати. Власне, колись сюди приходили поклонятися божествам, за часів скіфів тут жили жреці, а люди не могли просто поселитися. І нині жити тут нелегко: вітер, пісок, вода і дика природа створюють усі умови для того, щоб унеможливити затвердження сучасної людської цивілізації. І водночас – це один із останніх в Європі острівців справжнього природного середовища, праматір степу, основа традиційного існування, яка знаходиться під загрозою знищення нестабільною сучасною цивілізацією, але поки що тримається...

Чи можна знайти розумний компроміс: зберегти природу, традиції та легенди і водночас зробити все це багатством доступним для відвідувачів і здатним прогледувати небагатьох місцевих мешканців? Основна мета цього дослідження – довести, що це можливо.

Ця робота ґрунтується на численних дослідженнях науковців, зроблених у різні часи, на вивченні реальної поточної ситуації та пропозицій щодо перспектив розвитку. Висновки зроблені на основі матеріалів зустрічей з різними зацікавленими сторонами в регіоні та в центральних установах України.

Ми вдячні всім учасникам цього проекту.

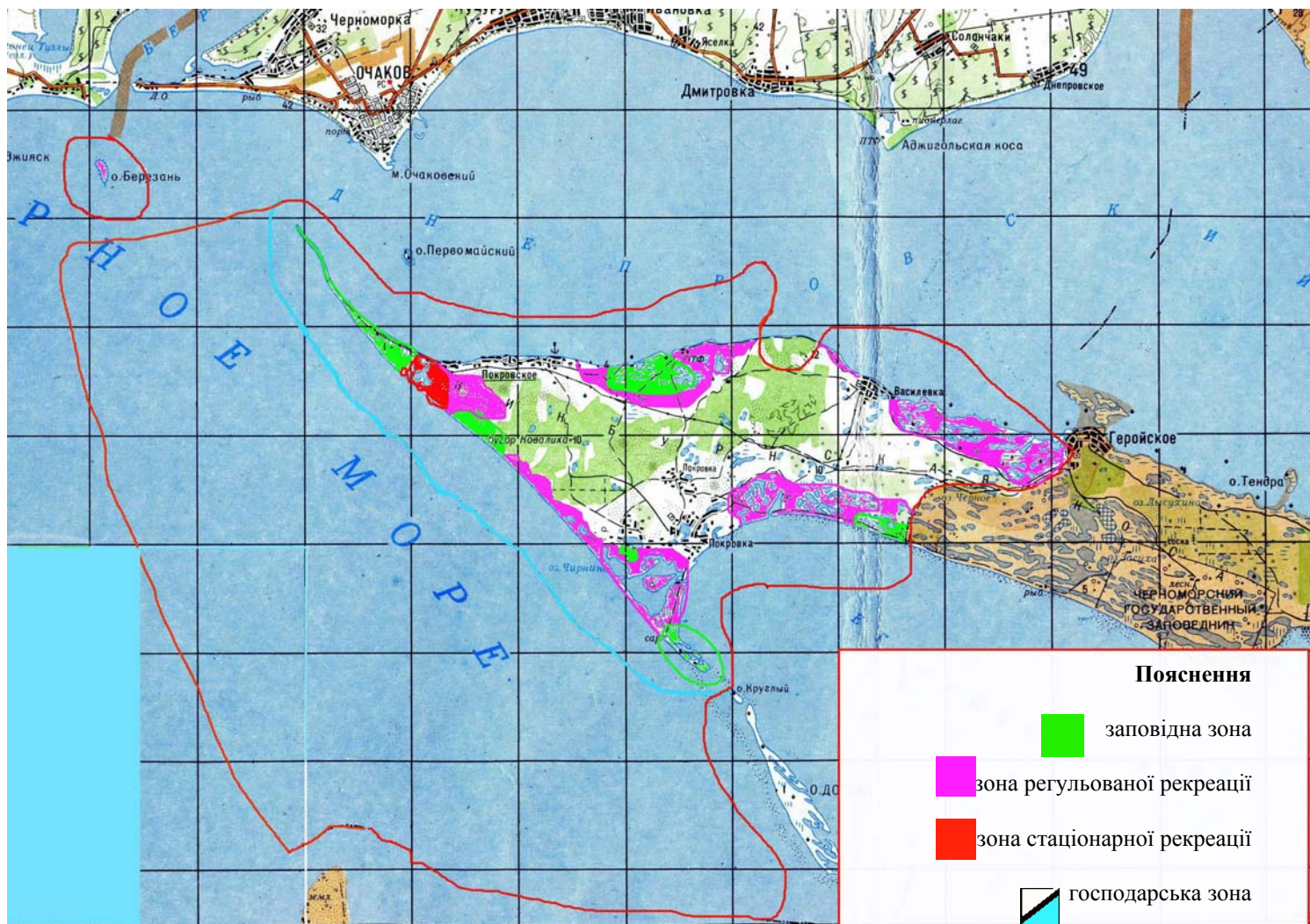
Особлива подяка голландській програмі РUM та незалежному експерту *Епу Бунеману*, який, завдяки своєму величезному професійному досвіду та особистій небайдужості до природного середовища і небайдужих до природи людей, зробив неоціненний внесок у дослідження цієї проблеми. Ми з вдячністю використовуємо його рекомендації та поради.

Дослідження виконувалося інформаційним центром «Зелене досьє».

Глава 1. Екологічна ситуація та зонування

Екологічна ситуація на Кінбурні описана (завдяки різноманітним грантам) у численних наукових працях. Ми не вважаємо за доцільне повторювати їх, ставити під сумнів або робити будь-які компіляції. Єдине, що важливо, на нашу думку, зауважити, - ми беремо за основу принцип зонування НПП, запропонований науковцями Інституту зоології АН України, і розглядаємо можливості сталого розвитку регіону відповідно до визначених зон.

ПОПЕРЕДНЯ СХЕМА ЗОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «КІНБУРНСЬКИЙ»

Глава 2. Багатогранні можливості

На території Кінбурнської коси зареєстровано близько 800 мешканців, з яких тільки частина проживає там протягом усього року. Здебільшого вони розміщуються в трьох селищах. В найбільшому з них, Покровці, з'являється все більше приватних міні-готелів. Вони пропонують туристам послуги з поселення та харчування, - їх можна класифікувати як пансіони. Як правило, вони не зареєстровані офіційно, не сплачують податків. Найбільший готель, «Крутая Осыпь», нараховує 25 номерів, де можуть розміститися 150 гостей. Зазвичай туристичний сезон тут триває з кінця травня по середину вересня. Само по собі селище не має туристичної цінності. Навіть традиційні місцеві хатки вже давно перетворилися на невиразного характеру будівлі. Певний інтерес для туристів з точки зору збереження традиційної сільської архітектури може представляти інше селище, Василівка, що, здається, збереглося краще.

Інфраструктуру півострова навряд чи хто наважиться назвати задовільною: немає ані доріг, ані каналізації чи збору сміття. Працюють тільки два провайдери мобільного зв'язку. Декілька мешканців мають повнопривідні авто, які здатні дістатися сушею до Херсона та Миколаєва, віддалених на 140 та 210 км відповідно. Туристи зазвичай прибувають катером, який швартується до примітивної пристані, або поромом з Очакова. До крупного туристичного міста Одеси - легко дістатися морем. Мешканці півострова також пропонують туристам малі наземні та водні транспортні засоби.

Сьогодні РЛП очікує на зміну свого статусу на більш суворий щодо охорони природи статус національного природного парку, - рішення вже прийняте, є Указ Президента України. Але це тягне за собою низку серйозних проблем щодо захисту півострова. Зацікавлені сторони дійшли тільки часткової угоди щодо кордонів національного парку, які не співпадають автоматично з РЛП. Сторони терміново мають домовитися про рівень захисту території, яка може не увійти до національного парку. Залучені сторони, вочевидь, не мають спільних поглядів на важливість охорони природи як рушійної сили сталого розвитку району. Навпаки, вони навіть мають серйозні розбіжності у поглядах щодо цього.

Зацікавлені сторони

На місцевому рівні

1. Місцева сільрада, яка, згідно висловів сільського голови, є прихильником масштабного розвитку туризму на півострові без приділення значної уваги природним цінностям, що є найбільшим капіталом півострова.
2. Дирекція РЛП, яка є найсуворішим захисником недоторканності Кінбурну.
3. Місцевий малий бізнес, здається, розділився у поглядах на важливість природи, але одноставно не дуже довіряє місцевій сільраді.
4. Лісове господарство (див. також - обласний рівень).

На обласному рівні

5. Адміністрація Миколаївської області, згідно заяв віце-губернатора та голови економічного відділу, потребує додаткової інформації щодо прийняттого рівня людського втручання; а також - більш точно визначеного зонування. Віце-губернатор дуже категорично заперечує наполегливі чутки про продаж землі на Кінбурні.
6. Обласне управління Державного Комітету лісового господарства: його представник заявив про підтримку створення національного парку в обмежених кордонах з високим рівнем захисту, він має бути меншим за існуючий РЛП, а буферна зона має включати частини сучасних територій лісгоспу. Лісове господарювання та економічна діяльність мають продовжуватися. Він не згоден з твердженням, що міститься в деяких документах та звучить у дискусіях, про те, що лісове господарство у цьому районі у своїй нинішній формі є сумнівною економічною діяльністю.

6. Обласне управління міністерства охорони навколишнього природного середовища: схоже, схиляється до такого зонування півострова, яке передбачає загальний та високий рівень захисту природи; начальник управління впевнений, що необхідні невідкладні дії, оскільки деякі негативні процеси вже відбуваються.

7. Обласне управління туризму дуже зацікавлене у розвитку півострова.

8. Місцева НУО-спільнота (обласна громадська рада, яка складається з природоохоронних НУО, та Комітет захисту Кінбурнської коси) наполегливо захищає Кінбурн: його унікальність, сталий розвиток та право місцевих мешканців на гідне існування. Громадські організації стурбовані твердженнями (чутками) про продаж земель. Вони провели декілька кампаній, - від поширення інформації до судових позовів, наразі працюють над пропозицією щодо зонування.

На національному рівні ми можемо виділити приблизно такі самі зацікавлені сторони.

9. Міністерство культури й туризму України, представлене Державною службою з туризму та курортів, дуже зацікавлене в гармонійному розвитку півострова як потенційного туристичного об'єкту.

10. Експерти з Інституту зоології Академії Наук України виконали декілька досліджень фауни півострова, проводять екологічну оцінку наслідків будівництва транспортної магістралі. Вони серйозно занепокоєні найближчим майбутнім Кінбурну. Завідуючий відділом моніторингу й охорони тваринного світу Інституту зоології Василь Костюшин (а також - координатор проектів Чорноморської програми Wetlands International, добре відомої міжнародної НУО) повідомив, що нещодавно розпочалася кампанія НУО з мобілізації громадської думки, спрямована на те, щоб переконати владу не робити неповоротних кроків, які можуть зашкодити природі Кінбурну.

Інші зацікавлені дійові особи

Наявність різних зацікавлених сторін, різноманітність інтересів, багаторічні конфлікти між ними, - це ще не повний перелік існуючих проблем. На Кінбурні практично відсутня місцева інфраструктура: такі елементарні побутові системи як транспорт, каналізацію та поводження з відходами навряд чи можна вважати задовільними. Традиційний засіб очистки стоків – спустити їх в очеретяний ставок. Але така природна очисна система не спроможна впоратись із сучасними навантаженнями. Отже, доцільно дослідити можливості, перспективи, потенційні потужності очеретяних очисних споруд, необхідні для більших за звичайне приватне господарство об'єктів туристичного бізнесу. Єдина сучасна система переробки стічних вод встановлена в готелі «Крута осип», але, згідно тверджень місцевих спостерігачів, вона ніколи не діяла, тому що не має потрібної потужності. Стічні води на Кінбурні зливають або в природне середовище або у вигрібні ями з септиками й обмеженими здатностями до регенерації. Гідрологічно-геологічні умови не дозволяють будувати тут підземні резервуари для каналізаційних стоків потрібного об'єму.

Місцева бізнес-спільнота складається в основному з представників туристичного бізнесу, які не є об'єднаною групою і не співпрацюють між собою; здебільшого дивляться один на одного, як на конкурентів, не бачать спільних інтересів. Прагнення швидко повернути малі інвестиції - їхня спільна риса.

На думку директора РЛП, ще одна велика проблема - відсутність системи забезпечення виконання законодавства. Наприклад, тут вільно відбуваються полювання, ігноруються правила щодо охоронюваних видів та територій. Позашляховики та вантажівки не тримаються існуючих шляхів, їздять всюди, - і в межах і поза межами охоронюваних територій (їх негативний вплив можна побачити на фотозйомках, розміщених в Google Earth). Офіційні структури, лісові, скажімо, також, здається, не завжди з повагою ставляться до природоохоронного законодавства. Для контролювання таких видів діяльності не вистачає ні організаційних, ні фінансових ресурсів. Недостатня екологічна обізнаність місцевих підприємців також є великою перешкодою для

належного розвитку туристичного сектора. Тому дуже важливо сьогодні запроваджувати освітні заходи та поширення знань, які в Україні існують.

Можливостей для створення на Кінбурні реального прикладу збалансованого розвитку стільки, скільки й проблем. Власне, кожна з перелічених проблем відкриває шлях до вирішення.

По-перше, варто уважно придивитися до всіх зацікавлених сторін. В кожного «гравця» є свої інтереси на Кін бурні; завдання в тому, щоб збалансувати їх і задовольнити. Для цього, перш за все, потрібно, щоб всі ці люди добре почули один одного. Тобто, необхідні заходи просвітницького характеру та комунікаційні. Це можуть бути загальні дискусії за круглим столом, обговорення конкретних пропозицій в пресі та Інтернеті, прес-тури чи прес-конференції, - будь-які форми мають сенс. Головне – започаткувати відкриту і чесну розмову, в якій кожен учасник міг би сказати, чим саме його приваблює ця територія, як він хоче її розвивати і якою бачити через, скажімо, років десять. Для такої розмови знадобиться нейтральна/незацікавлена організація, яка виконуватиме роль медіатора. Досвід розв'язання конфліктних ситуацій навколо природоохоронних територій за допомоги медіаторства, мирним шляхом переговорів і розумних компромісів, існує в різних країнах Європи (зокрема, «Зелене досьє» вже співпрацювало з австрійськими медіаторами в рамках програми ECNC (Європейський центр за збереження природи) «Заснування Пан-Європейської Екологічної мережі в регіоні Південно-Східної Європи та Чорного моря (SEENET)»).

По-друге, очевидна нестача знань та навичок у місцевого населення, у дрібних бізнесменів щодо розвитку екологічно відповідального та економічно вигідного бізнесу, - потрібні навчальні заходи. Зокрема, є необхідність роз'яснювальної роботи щодо ризиків для їхньої екосистеми в тому разі, якщо їхній спосіб господарювання не буде оптимізовано.

По-третє, поки що в тіні залишаються питання землекористування і володіння землею. Яким чином розподіляються території (паї), хто які права має, які регуляторні механізми діятимуть згодом на територіях з різним природоохоронним статусом, - ці питання мають бути зрозумілими землевласникам усіх типів до того, як вони почнуть щось будувати на цій землі. Висвітлення цієї найгострішої сьогодні теми має стати невід'ємною складовою інформаційно-просвітницької та навчальної діяльності.

В результаті всього цього процесу висвітиться роль і значення кожної із зацікавлених сторін, а також їхня взаємозалежність. Вони мають навчитись домовлятися і знаходити спільні, взаємовигідні рішення. Ця діяльність потребує багато часу, адже неможливо миттєво перебудувати свідомість і ставлення одна до одної сторін, які вже перебувають у конфлікті. Але ми впевнені, що цей шлях неодмінно приведе до успіху. Про це свідчить також досвід різних країн (створення мережі «Натура 2000» в Європі, програми сталого розвитку природоохоронних територій на Кавказі, практичні приклади з Румунії, тощо).

Фінансування на цю діяльність можна отримати з різних джерел: залучати місцеві бюджети та кошти міністерств (екології, культури й туризму), скористатися ресурсами міжнародних фондів та програм (фінансування спеціально розроблених проектів, залучення існуючих інформаційних та тренінгових структур). Існують варіанти заробити гроші на самому Кінбурні, якщо розумно використати можливості, передбачені статусом національного природного парку.

Багато проблем Кінбурну виникло через недосконалість природоохоронного законодавства в Україні, зокрема тієї його частини, яка стосується заповідних територій. І на Кінбурні, і в багатьох інших місцях це призводить до конфліктів між зацікавленими сторонами, навіть між тими з них, що є державними структурами. Так, здійснення державної справи створення нових та розширення дійсних національних природних парків призвело до конфлікту між державними органами

управління заповідним фондом та лісовим господарством, які не можуть домовитись про зонування території майбутнього нацпарку. Крім того, частина ділянок, які з точки зору фахівців мають велику цінність та без яких природоохоронна діяльність нацпарку не буде ефективною, зараз знаходиться у користуванні рибгоспу, сільради або лісгоспу та може опинитися за межами нацпарку. Це також стосується ділянок, які містять цінні види рослин, що охороняються національним та міжнародним законодавством: унікальне орхідне поле належить до земель рибколгоспу, які підлягають розпайовці, а отже може опинитися у приватному розпорядженні.

Така ситуація для більшості країн з розвинутими природоохоронним законодавством та правовими традиціями не є типовою. Ознайомлення з Європейським природоохоронним досвідом та законодавством надасть можливі варіанти розв'язання багатьох таких проблем.

Важливо вивчити, наскільки господарювання на Кінбурні, національні та місцеві нормативно-правові та регулятивні механізми відповідають вимогам міжнародних угод, сторонами яких є Україна, а також – підвищити рівень обізнаності суб'єктів господарювання з цими вимогами.

Глава 3. Економічно вигідний та дружній до природи бізнес

Отже, повернімося до перелічених вище проблем і подивимося, які вигоди будемо мати від їх вирішення.

Інфраструктура

Мабуть, найскладніша проблема, адже інфраструктури просто немає.

Гроші на дорозі

Почнемо з в'їздної дороги: чи вона дійсно потрібна? На сьогодні саме відсутність дороги стримує навалу хаотичного будівництва на косі. Але, з іншого боку, сьогодні тут можна їздити як завгодно, і численні шляхи, прокладені важкими позашляховиками, аж ніяк не сприяють збереженню унікальних степових рослин. Вже схвалено план побудови автотраси через всю косу, на її будівництво, за місцевих суворих природних умов у холодні сезони, знадобиться чимала сума грошей, особливо якщо будувати її за тими правилами, яких вимагає статус національного парку. А якщо не будувати автобан, а частину запланованих грошей використати на впорядкування існуючих ґрунтових доріг? Прокласти їх так, щоб вони не шкодили природному середовищу, поставити елементарну розмітку, промаркувати трасу. І ввести спеціальні дозволи на в'їзд транспорту на територію національного парку. Такі дозволи могли б мати мешканці півострова, сервісні організації, а також – офіційні перевізники, якими можуть бути жителі найближчих населених пунктів. Це може стати джерелом доброго заробітку для мешканців двох областей, а внесок/платня за отримання дозволу може направлятися на потреби парку. Такий самий підхід можна застосувати і для морських перевізників.

Гроші зі сміття

Ще одна інфраструктурна проблема – поводження з твердими відходами. Збирання, сортування, вивіз, переробка, повторне використання, - це може бути вигідним для малого бізнесу двох областей. В Україні вже існує реальний ринок вторинної сировини, є такі підприємства і в Херсоні, і в Миколаєві. Шефство над національним парком може дати їм рекламні бонуси для подальшого розвитку, додаткову сировину, додаткові робочі місця. Особливо, якщо на рівні областей запровадити податкові пільги для таких підприємств. До пропагандистської та виховної роботи з цього приводу можуть підключитися громадські організації, рекламні агенції та ЗМІ.

Гроші в воду та на вітер

Для очистки стічних вод у світі існує чимало різних технологій. Серед них і очеретяні фільтри, які на Кінбурні використовують з давніх давен, адже очерета тут багато. Треба тільки вдосконалити давню технологію з використанням того ж традиційного матеріалу.

А щодо використання енергії сонця й вітру, то тут є всі умови реально заощадити гроші на опаленні та електриці, використовуючи відновлювані джерела енергії. Тим більше, що в Україні

почали діяти пільгові умови оподаткування для господарів «зеленої» енергії. Звичайно, купити вітряк чи сонячну батарею не кожен собі може дозволити, але це реально для власників готелів, ще реальніше для об'єднань власників, або ж – для сільської громади в складчину.

Готелі й туризм

Туристичний бізнес є найбільш привабливим на півострові. Так званий сільський туризм годує місцевих жителів протягом літнього періоду, коли численні «дикі» туристи селяться і харчуються в сільських будиночках. Але для його нормального розвитку потрібна система навчання господарів, проведення сертифікації на відповідність вимогам екологічного законодавства, особливо на території національного парку, та суворий контроль з боку місцевої влади за дотриманням екологічних норм. Це може бути вигідно місцевим селянам тільки за умови введення нових, додаткових послуг для туристів і за відсутності конкуренції з боку нових, більших за обсягами, туристичних об'єктів. Якщо на півострів не побудувати автотрасу, то такі конкуренти не зможуть прийти на узбережжя. Запобігти великим забудовам на морських пляжах може і суворе дотримання екологічних вимог щодо господарської діяльності на території ПЗФ. Кілька власників вже існуючих готелів також проти нових могутніх конкурентів. Напевне, саме вони можуть підтримати в цій ситуації громадські організації Миколаївської області, які виступають проти забудови півострова і навіть створили Комітет порятунку Кінбурна.

Як правило, громадські організації не знаходять спільної мови з бізнес-структурами. На Кінбурні може бути створений прецедент, одна з відправних точок для початку креативної дискусії, про яку ми говорили раніше. Звичайно, що власники готелів, у свою чергу, мають усвідомити вигідність свого положення (овіяний легендами півострів, інтерес туристів, підтримка національного парку) і вжити заходів щодо відповідності своїх господарств екологічним вимогам. Доцільно також ввести різні види екологічної сертифікації туристичних структур. Зокрема, проводити сертифікацію пляжів («Блакитний прапор») та готелів («Зелений ключ»). Присвоєння такого сертифікату означає поліпшення іміджу, а отже – більше туристів.

Туристичний бізнес може розвиватися не лише завдяки структурам, які існують на півострові. Доцільно створити систему одноденних екскурсій на Кінбурн для гостей різних баз відпочинку, що розташовані неподалік. Одноденна морська прогулянка до Кінбурна, відвідання національного парку, водні атракціони та пляж, - все це може скласти вигідний напрямок розвитку туризму, а туристичні агенції зможуть відраховувати кошти на підтримку національного парку. Такі заходи не матимуть негативного впливу на природу, якщо добре обрахувати допустимі навантаження і проводити розумну рекламну кампанію.

Роль національного парку для розвитку туризму – неоціненна. Співробітниками парку вже розроблені численні пропозиції щодо організації різноманітних екскурсійних стежок, спостережень за птахами, що є дуже перспективним для Кінбурну. Через косу пролягає важливий шлях міграції птахів, тут можна побачити 305 видів птахів, в тому числі рідких, серед яких, наприклад, білохвостий орлан та рожевий пелікан. Перелік пригод, які може запропонувати парк для його відвідувачів, є безмежним. А організувати їх буде можливо завдяки співпраці з туристичним бізнесом, від якого надходитиме цільове фінансування. Щоправда, доведеться знайти шляхи передачі та використання цих коштів, адже національний природний парк, як державна установа, має певні обмеження у своїй господарській діяльності, але і такі проблеми вже відомо, як вирішувати, - є приклади природоохоронних територій і створених паралельних комерційно-господарських структур, скажімо, в сусідній Одеській області.

Привабливий Кінбурн і для туристів, яких цікавить історія та археологія: залишки давньогрецького поселення, Шовковий Шлях, Чумацький Шлях, видатні морські баталії, - все це може стати основою для створення спеціальних екскурсій та маршрутів.

Саме розвиток рекреації, туристичних та екскурсійних послуг розглядається численними прихильниками збереження Кінбурну як основний можливий вид доходів (Деркач О.М. *Перспективи використання території РЛП "Кінбурнська коса" для навчально-пізнавального та наукового туризму //Збірник наукових праць III Новорічних біологічних читань. - Миколаїв: МДУ, 2003, С.89-91. Титар В.М., Экологический менеджмент водно-болотных угодий (Стандарт и рекомендации к составлению менеджмент-планов)*). З цим не можна не погодитись, але, на жаль, туристичний бізнес досі не розглядається як повноцінний партнер для організації туристичної діяльності на півострові. Хоча на сьогодні численні туристичні агенції та оператори мають добре організовану структуру роботи з клієнтами, рекламні можливості й підтримку владних структур. Крім туризму, існують і інші можливості фінансової підтримки стабільності Кінбурнського парку.

Додатковий заробіток

Інші види діяльності, які залучають місцеву громаду можуть відноситися до традиційного способу життя та виробництва (сільське господарство, риболовство та місцеві ремесла) .

Колись риболовля була тут одним із прибуткових занять. Певне, в місцевого населення залишилися знання та навички. Щоправда, рибних запасів поменшало через різні причини, і тому місцева рибартель дуже скоротила свою діяльність, а мідійно - устричний комбінат взагалі закритися через нерентабельність. Однак, в якому стані рибні / мідійні запаси зараз, як вони змінюватимуться найближчим часом у зв'язку з діяльністю людини, загальною зміною солоності води та глобальною зміною клімату, - наразі невідомо. Очевидно, що для з'ясування можливості відновлення цих промислів потрібно провести цілий ряд досліджень. Проте, використовувати риболовлю як один із атракціонів для туристів, - абсолютно реально.

Сільське господарство, яке націлене, в основному, на задоволення потреб місцевого населення, також може стати окремим бізнесом, якщо місцеві господарі будуть обслуговувати туристів. Особливо, якщо йтиметься про органічне фермерство, яке дозволяє отримувати більше прибутків. Звичайно, для цього потрібні відповідні знання, час, сертифікати і адекватне вивчення ринку.

Традиційні ремесла, ручні вироби та сувеніри також є невід'ємною частиною туристичного бізнесу і можуть приносити прибутки місцевому населенню.

Серед нових занять для малого бізнесу на півострові може бути збирання морських водоростей для вироблення корисних для здоров'я і популярних у великих містах матраців та подушок. Поки що вони просто висихають і гниють, нікому не потрібні, а можуть стати корисною сировиною. Знов-таки, можливості треба дослідити.

Варто дослідити і можливості використання лікувальних грязей, які знаходяться на півострові, для організації рекреаційних заходів для туристів або для виготовлення косметичних та лікувальних засобів. Корисно дослідити і рекреаційний потенціал солоних вод Дніпровського лиману.

Контрольований збір та заготівля екологічно чистих лікарських рослин для виготовлення фіточаїв може стати прибутковим бізнесом, - як для місцевого населення, так і для національного парку.

Підприємці виграють від сусідства з національним парком, - вони мають підтримувати його.

Треба звернути особливу увагу: моторизовані види спорту та полювання мають бути виключені або, якщо це неможливо, - суворо обмежені чітко визначеними зонами та періодами.

Розвиток усіх видів бізнесу передбачає попереднє докладне маркетингове дослідження, розробку конкретних бізнес-планів, а також – ретельно продуману рекламну діяльність. Кінбурнську косу варто представляти як тихе місце для закоханих у природу та тишу (як це відчували наші предки). Чисті піщані пляжі та мілководдя роблять косу привабливим місцем для дитячого та сімейного відпочинку. У випадку ж спрямування маркетингової діяльності на міжнародні ринки, - на чому

ми схильні рекомендувати також акцентуватися, - корисно використовувати тези про унікальність природи та віддаленість від цивілізації

Глава 4. Подальші кроки

1. Організація консультаційного процесу за участі всіх зацікавлених сторін. Ініціатором може бути Комітет порятунку Кінбурна, до якого вже залучені чималі сили, або громадська рада при обласному управлінні екології.
2. Організація навчальних заходів з перелічених тем (або долучення до навчальних заходів інших проектів, які вже відбуваються).
3. Розробка бізнес-планів щодо конкретних (обраних під час консультаційного процесу) видів бізнесу.
4. Дослідження питань, які не мають достатньої інформації (скажімо, врегулювання законодавчих актів та їх виконання, можливості ведення органічного фермерства, стан рибних запасів тощо).
5. Обмін досвідом з іншими об'єктами ПЗФ в Україні.